

IN MEMORIAM BORSA GEDEON

Hess budai nyomdájának utolsó „termékei”. – (Ez a szöveg, amennyiben kinyomtatják, posztumusként lát majd napvilágot. A szerző úgy érezte, hogy írása teljesen őszinte, még ha az önmutogatásnak is tűnhet. Ezért elnézést kér. Ennek magyarázata kizárólag az, hogy ennek a mostani kis írásnak a témaválasztása érthetővé váljék.)¹

Az 1945. esztendőben az ostromot Budán, a jogász doktorátust Pesten éltem meg. Édesapám ösztönzésére élelmiszerüzletet nyitottunk, amelyet 1950 augusztusában a „maszekvilág” felszámolására tett intézkedések végleg ellehetetlenítettek. A „hogyan tovább”-nál Iván bátyám segített. A Levéltárak Országos Központját (LOK) azokban a hetekben szervezték, ahová fel is vettek. Alig néhány héttel később azonban onnan távoznom kellett, mert Iván bátyámat nevezték ki az új intézmény vezetőjévé. Így mint az ő beosztottja jogilag összeférhetetlenné váltam. Ezért a minisztérium jelölte ki az új munkahelyemül az Országos Könyvtári Központot (OKK). Így lettem könyvtáros.

Itt olyan szerencsés helyre kerültem, hogy a szomszéd szobában volt az íróasztala Fitz Józsefnek, aki korábban a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának (ma az Országos Széchényi Könyvtár) főigazgatója volt. Ő a legrégebbi nyomtatványok nemzetközileg is elismert szakértője volt. Amikor a szerzetesrendeket feloszlatták, azok könyvtárainak védelmét, összegyűjtését és újra szétosztását az állami gyűjtemények között az OKK-ra bízta. Ráadásul az állam vállalta, hogy a lelkipásztori tevékenységhez szükséges, 1850 után készült kiadványokat visszaadja a katolikus egyháznak. A több mint száz, kisebb-nagyobb rendház épületének új gazdái (laktanyától tanoncképzőig) mind szabadulni akartak az épületben maradt könyvtártól, hogy annak helyét is birtokba vehessék. Egymás után érkeztek bejelentések, hogy a helyiségeket kinyitották és (jobb esetben csak) elkezdték átrámolni a könyveket. Ezért az OKK fiatal munkatársaiból két-három fős „brigádokat” küldtek ki, hogy a veszélyeztetett gyűjtemények állományát biztosítsák, illetve a száz évnél fiatalabb nyomtatványokat az egyház megbízottjának visszaadja. Mindez igazi „tűzoltómunka” volt sok fáradtsággal és sajnos nem is mindig teljes sikerrel. Addig is, amíg a könyvek a nehezen kialakított, féltucatnyi vidéki és több budapesti gyűjtőhelyre beszállításra kerültek, szükséges volt a kimagasló értékeket – legalábbis a rövid idő alatt felismerhetőket – kikeresni és azokat az Országos Széchényi Könyvtárnak (OSZK) átadni. Hogy mi az értékes, az persze igen laza fogalom volt. De mi Fitz (Józsi bácsi) erre vonatkozó eligazításait magunkba szívva, igyekeztünk az ő nyomtatványokat, régi magyar könyveket stb. felismerni. Ekkor „szerelmesedtem bele” ezekbe.

A begyűjtött több mint négy millió kötetnek a fentiekben körvonalazott feldolgozására külön részleg alakítottak ki „Könyvelosztó” elnevezéssel és több mint félszáz munkatárssal. Az állandó átszervezések során az OKK-t Népkönyvtári Központtá alakították át. Ekkor a Könyvelosztó, amelynek

¹ Ezt az írást Borsa Gedeon megközelítőleg egy évtizede vetette papírra, és azzal a kívánsággal hagyta utódaira, hogy adassék megjelentetésre – amint az őrző dossziéjához csatolt papír elmondja – a „*Magyar Könyvszemlének* halálom után”.

vezetésével az átszervezés során engem bíztak meg, az OSZK-hoz került. Itt idővel a Gyarapítási Osztály vezetője lettem. E feladatkörből később – kimondatlanul, mint párton kívülit – leváltottak. Új munkakörömet azonban magam határozhattam meg: vagyis, hogy milyen feladaton dolgozzam az OSZK-n belül. Én ekkor a magyar nemzeti bibliográfia legrégebbi, Szabó Károly által kijelölt első két csoportja (magyar nyelvű és Magyarországon készült) új, korszerű feldolgozását javasoltam. Így indult meg vezetésemmel a „Régi magyarországi nyomtatványok” (RMNy) elnevezésű vállalkozás, amelynek kötetei 1971 óta folyamatosan jelennek meg a második és részben már a harmadik generációs munkatársakkal.

Az új nemzeti bibliográfiát igyekeztem igen igényesnek tervezni. Így a könyvek tartalmának, önálló részeinek alapos leírásán felül a hazai és a külföldi szakirodalomban az illető kiadványról megjelentek sommás összefoglalását is közli az új feldolgozásunk. (Ez utóbbi – legjobb tudomásom szerint – egyedülálló megoldás, amelynek követésére egyetlen más nemzet sem vállalkozott eddig.) Valamennyi ismertett nyomtatvány címlapjáról fényképet is közlünk. A reprodukcióval történő „dúsítás” a digitalizálás előtti években valódi forradalmian új és igen igényes megoldás volt.

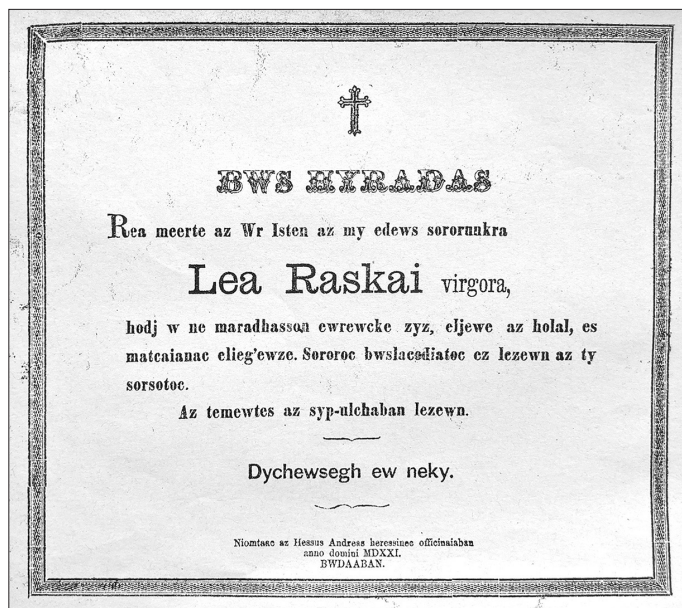
Érdeklődésemet igyekeztem immár ezekre, a régi kiadványokra összpontosítani. Így az ezek utáni kutatásaim során tudatosan szinte kerültem a kéziratokat, sőt a különben érdekes, magyar vonatkozású bejegyzéseket is brutálisan továbblapoztam. Titkos vágyam volt – és sajnos maradt – a legrégebbi magyar nyelvű nyomtatvány, a Szent István jobb kezének megtalálásáról szóló ének (Nürnberg, 1484) fellelése volt. Mai fejemmel már nem lennék olyan szigorú, hogy ezt, mint „Tévesen feltételezett kiadás”-t kizárjam (RMNy App. 4.). Az sem teljesült, hogy a budai Hess-nyomda ma ismert két kiadványa betűméretéből az öntvények folyamatos csiszolása során, kikövetkeztethetően készült harmadik nyomtatványt megtaláljam. Így több évtizedes „vadászataim” legszebb trófeája az első magyar nyelvű, kottákkal dúsított gyülekezeti énekeskönyv Huszár Gáltól, amely egyben az első debreceni nyomtatvány is (RMNy 160.).

Nem tartom érdektelennek, hogy most arról is írjak röviden, hogy miként találtam rá erre a kötetre. Az RMNy-hez gyűjtöttem évtizedekig adatokat főleg a Kárpát-medence nagyobb könyvtáraiban, de igyekeztem néhány távolabbi gyűjteményben is ezt a feladatot elvégezni. Ennek során jutottam el a stuttgarti Württembergische Landesbibliothekba. A katalógusban a számunka jelentősebb szerzők mellett a magyar helyesírás különlegességei táján is keresgéltem ilyenkor. Így a magyar nyelvre jellemző betűk között a „cs”-t keresve a „ch”-nál nyílt szét a katalógus. Itt – nem kis meglepetésemre – a következő rendszóra bukkantam: „cheretec”. A címleírást azután nagy örömmel olvastam: „Cheretec. A keresztyéni gyülekezetben valo isteni di.” Az történhetett tehát, hogy a német katalogizáló ennek a számára „hottentotta” nyelvű kötetnek a címlapján a szerzői nevet nem találta, így – a címfelvételi szabályzatuknak megfelelően – a címszövegben az első nominatívuszban álló főnevet kereste. Valakitől megtudhatta, hogy az a cím utolsó szava. Bár az előző sor kötőjellel végződik (di-), a katalogizáló azt figyelmen kívül hagyva sorolta be a „Cheretec” szó alá. Azóta is elmondva ezt a kis történetet azzal zárom, hogy ezt keresni nem lehetett, csak megtalálni. De ez, végül is, megadatott nekem.

*

Jó évtizede, hogy Zsófi lányunk, aki az OSZK-ban a Plakát- és Kisnyomtatványok Tárában dolgozik, másolatot hozott nekem arról a gyászjelentésről, amelyből két példányt is őriznek gyűjteményükben. Tette ezt azért, mert tudta, hogy az első hazai nyomdával kapcsolatban minden érdekel engem.

Számomra már az első pillantásra egyértelmű volt, hogy a magát „bws hyradas” (Bús híradás)-nak nevező gyászjelentés a 19. század második felében készült. Az utolsó három sor – igen apró betűkkel nyomtatva – azonban a következő szöveget hordozza: „Niomtaac az Hesus Andreas heressinec officinaian anno domini MDXXI. Bwdaaban.”

1. ábra. Ráskai Lea „gyászjelentése”²

A „bws hyradas” tudatja, hogy „Lea Raskai” elhunyt, és temetése a „syp-ulchaban lezewn”. A „gyászjelentés” összesen 11 soros szövege nem mindig következetesen és erőltetetten archaizált nyelvezettel ad hírt Ráskai Lea apáca elhunytáról. A magyar irodalomtörténet eme jeles, első női alakja a mai ismeretek szerint 1510 és 1522 között élt (a keze írásával datált kódexek alapján biztosan) a domonkos apácák Nyulak-szigetén (a mai Margit-sziget Budapesten) levő zárdában. (Lehetséges, de nem bizonyítható, hogy megélte az 1529. évet is, amikor a török veszély elől e zárda épületét kiűrtették.)

Alaposabban megvizsgálva a „Hess örökösök 1521 Buda” impresszumot viselő gyászjelentést, a fentiek alapján kísérletet teszek arra, hogy (amennyire ezt tudtam) kikövetkeztessen, vajon valójában mikor, miért, ki(k) és hol hozták létre ezt a nyomtatványt.

Előállításának hozzávetőleges ideje – a nyomdai kiállítására alapján – a 19. század második felére tehető. (A műhelyre pontos meghatározás ebből az időkerből már lehetetlen.) Ráskai Lea neve azonban fogódzót adhat ehhez is. Beöthy Zsolt, kora neves irodalomtörténészé egész kis kötetet írt róla *Költői beszély* alcímmel. Ez 1887-ben, a budapesti Franklin Kiadó gondozásában látott napvilágot, amelyben a neves irodalmár verses formában egész kötetnyit áradozik Lea nővér szüzsies életéről.

Akkoriban meglehetősen elterjedt volt, hogy a kiegyezést követő új gazdasági és politikai légkörben – társadalmi rétegenként vagy egyéni érdeklődés alapján – férfiakból álló baráti körök alakultak ki. Mozi, rádió és tv híján ezek az asztaltársaságok azután meghatározott időnként – többnyire kávéházakban, vendéglőkben vagy kocsmákban – jöttek össze, hogy megtárgyalják az aktuális eseményeket.

Feltételezem, hogy Beöthy könyve egy értelmiségi csoportban került az érdeklődés központjába, akik „elcsemcseghettek” „Lea” szüzességén. Így merülhetett fel annak ötlete, hogy

² Két példánya az OSZK Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtárában található (Fitív gyászjelentések, Magánszemélyek dosszié).

gyászjelentést fogalmazzanak róla. Akkoriban már régen tudtak a budai, Hess-féle nyomdáról, és nem volt idegen számukra a *Halotti beszéd* ómagyar nyelvezete sem. A latint is tanulták sok-sok évig a gimnáziumokban. Így tudhatták, hogyha a Mohács előtti években használt magyar szöveget akarnak összeállítani, úgy a magyar hangzók „átírásában” vigyázni kell az abban két betűvel vagy ékezzettel kifejezett hangzók jelölésénél. Ennek során azután pazarul bántak a latinban ismeretlen, de a görögből és németből átvett betűkkel. A rövid kis szövegben pl. az „y”-t nem kevesebb, mint három különböző hang jelölésére is használták (i, í, ú). A „w” betűt különös előszeretettel vették igénybe, ha kellett (pl. „ö”, „ú”), de akkor is, ha az nem is kellett (pl. „le-zewn”). Ráadásul nem is következetesen. Így lett Beöthy Zsolt ominózus „szűz” szavából „zyz”.

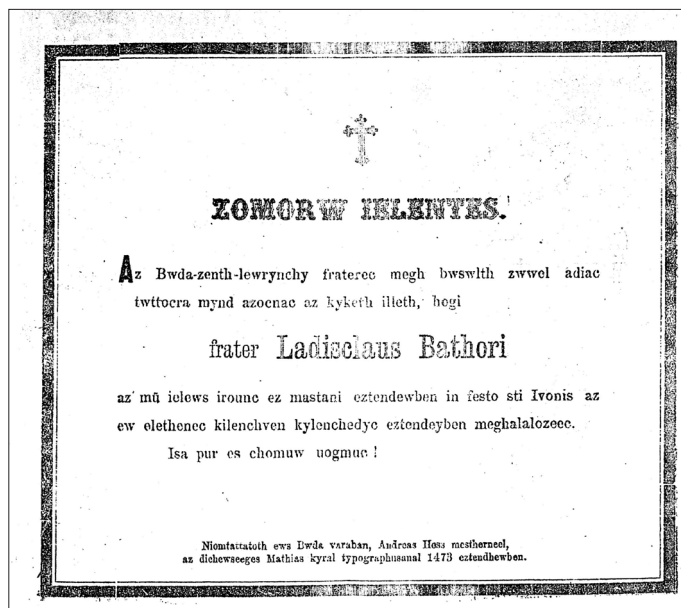
Az egész kis szöveg „öregbített” átírásához jól érzékelhető módon vették igénybe a *Halotti beszédet*. Az asztaltársaság tehát szükségszerűen „pallérozott agyú” volt. De ezt különben az egész kis „gyászjelentésnek” ötlete is bizonyítja. A temetés helyének megjelölése („az syp-ulchaban”) egyértelművé kívánta tenni, hogy tréfáról van szó. Így alighanem az egész „gyászjelentés” is itt jöhetett létre.

Rátérve immár a „gyászjelentés” záró soraira, megállapítható, hogy annak szövege a régi nyomtatott kiadványok azonosításának mindhárom elemét tartalmazza: hely, év és nyomda. Pesten a 18. századig nem létezett nyomda. A Ráskai Lea kézírásával készült magyar nyelvű kódexek 1510 és 1522 között datáltak. Így a „gyászjelentés” megfogalmazói a Budán, 1473-ban működött Hess-féle műhely jelölték meg. Hogy a közel fél évszázados úrt áthidalják, nyomdászként – igen ötletesen – nem Andreas Hesst, hanem annak örököseit jelölték meg. A megjelentetés éve 1521. a „gyászjelentésen”. Ez azonban téves, mert a Horváth-kódexet 1522. évvel jelölte Ráskai, amint ezt Horváth István már 1877-ben közre adta. Így azóta a kódexíró apáca halálának évét már 1522 utánra helyezi a szakirodalom. Mindezek alapján a most vizsgált kisnyomtatvány elkészültét 1877-re, vagy még korábbra kellene helyezni. Érdeklődésüket Beöthy Zsolt fentebb említett *Ráskai Lea. Költői beszély* című, 1887-ben megjelent kis kötete kelthette fel, amint erről a fentiekben szó esett. Így a „Bws hyradas” kinyomtatására valószínűleg közvetlen ezt követően kerülhetett sor.

*

Magas korom miatt szükségessé vált a negyedik emeleten bérelt eddigi irodámat a földszinti lakásom közvetlen közelében elhelyezni. Ez sikerült is. A költözést könyvtáros Zsófi lányom vezényelte le. Ő volt az, aki ennek során szóról szóra „Ez biztosan érdekelni fog” megjegyzéssel adott át egy „csellengő” lapot nekem saját könyvtáramból. És valóban: a másolat, amelyre egykor ráírtam, hogy azt az OSZK Kézirattárában akkor még ott dolgozó Szelestei Nagy László kedves kollegámtól kaptam 1987. április elsején! Az eredetét az OSZK Kézirattár a Ballagi Aladár-gyűjteményében őrzi. (Én az egészről idővel teljesen megfeledkeztem!) Az új „zsákmányról”, amely Bátor László gyászjelentéséről szól, az első kézbevétele után már rögtön megállapítható volt, hogy az persze nem a budai Hess-műhelyben készült a 15. században. Ez már éppen elég volt ahhoz, hogy alaposabban szemügyre vegyem e Bátor-féle „gyászjelentés” zársorainak teljes alábbi szövegét: „Niomtattatoth ews Bwda varaban, Andreas Hess mestherneel, az dichewseegees Mathias kyral typographusanal 1473 eztendhewben.”

Szembetűnő, hogy mind a két, most ismertetésre kerülő „Hess-nyomtatvány” helyesírása fel-tűnően hasonló módon és szinte erőltetetten archaizált. A magyar nyelvben és irodalomban erősen járatos kéz (kezek?) felhasználta a legismertebb mondatot a *Halotti beszédből*: „Isa pur es chomuw uogmuc! A „zomorw ielentes” az elhunyt korát a legendás 99 évesnek közli a nyomtatványon. (Bátor születésének és halálának pontos éve a mai napig is tisztázatlan, de az kb. 1415 és kb. 1487 tájára helyezhető.) A gyászjelentés ezért bölcsen hallgat is erről, hiszen az ő általa kieszelt, Hess-féle kolofonjánál csakis a *Budai krónika* puritán zársorainak 1473. éve jöhetett számításba.

2. ábra. Bátori László „gyászjelentése”³

Az újdonság e téren a Bátori-féle gyászjelentésben Mátyás király szerepeltetése: Hess mint udvari nyomdász. Ez azonban könnyen magyarázható: a 19. századi szakkörökben általános volt a hiedelem, hogy egy nyomdászt Rómából Magyarországra hívatni egyedül Mátyás tehetette meg.

A 20. században azonban egyre világosabbá vált, hogy a hazai nyomdászat kezdeményezője nem a király, hanem Vitéz János esztergomi érsek volt. Ő, mint Hunyadi János barátja, vezette be a latin nyelv kitűnő elsajátításán keresztül a fiatal Mátyást a reneszánsz sokirányú megismerésébe. Vitéz már Mainzban magánál Gutenbergnél ismerte meg annak korszakalkotó találmányát. Ezért a budai kancellárián keresztül a megfelelőnek látszó időpontban megbízta a Rómába utazó követet, hogy keressen ott egy megfelelő nyomdászt, aki vállalja, hogy Magyarországon műhelyt működtessen. Erre a feladatra azután Hess vállalkozott is. Első, Budán nyomtatott könyve, a *Chronica Hungarorum* bevezetését eredetileg természetesen Vitéznek ajánlhatta. Ő azonban ekkor már a király által elrendelt házi fogságában volt. Hess ezért megsemmisítette a bevezető ajánlását, és újat írt. De ennek címzettje nem a király, hanem saját szállásadója volt! Ebből kiviláglik, hogy Mátyás nemigen foglalkozott a nyomdászat magyarországi telepedésének gondolatával. Ezzel kapcsolatban először csak a 20. században merültek fel jól megalapozott kételyek a szakirodalomban.

A két „gyászjelentés” nyomdai kivitelezése feltehetően két különböző műhelyben készült, amit a minden részletében egymástól eltérő nyomdai felszerelés bizonyít: más ez a keresztől a kereten át valamennyi betűtípusig. Mindkét műhely Pest VI., VII. vagy VIII. kerületének a kis- és a nagykörűt közöttei területén tevékenykedhetett, ahol akkoriban az ilyen kiterjedelmű kiadványok többsége készült. Erre talán a Ráskai-féle gyászjelentésben a temetés helyéül közölt „syp-ulchaban” megjelölés utalhat.

³ Másolata az OSZK Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtárában (Fitív gyászjelentések, Magán-személyek dosszié), a Kézirattárban őrzött eredeti példányát a feldolgozatlan anyagrészen nem sikerült megtalálni (Perger Péter).

Itt lehetett a vidám asztaltársaság összejövetele, ahol a fentiekben ismertetett két „gyász-jelentés” ötlete is megszülethetett. Hogy az egész egyetlen személy agyának szüleménye, vagy inkább a fesztelen beszélgetések során többek ötletének összecsiszolásával jött létre, az ma már nyilván eldönthetetlen. Az a körülmény azonban, hogy a Bátori-féle „gyászjelentés” Ballagi Mór hagyatékában maradt fenn, az ő aktív részvételét valószínűsítheti.

*

Hát ennyit a budai „Hess-nyomda 15–16. századi” termékeiről. A sors fura fintora, hogy ez a kis írás tesz pontot nagyszámú publikációm végére: a műhely korábról nem ismert kiadványa helyett cégérének pesti tréfából a 19. század vége felé készült felhasználásáról történt beszámoló jutott nekem osztályrészül.

BORSA GEDEON